

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA FOGALMÁNAK ÉRTELMEZÉSEI

II. rész

Farkas Zoltán

farkas.zo52@gmail.com

Absztrakt

Ez a tanulmány két nagyobb részben a társadalmi struktúra fogalmának a szociológiai irodalomban kialakult jellemző értelmezéseivel és főbb értelmezési problémáival foglalkozik. A fő szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódóan megkülönböztetjük a társadalmi struktúra fogalmának strukturalista vagy kategoriális, normativista, fenomenalista, kognitív és hálózatelméleti értelmezését. Rávilágítunk e felfogások jellemző vonásaira és főbb problémáira; valamint kitérünk azokra a felfogásokra is, amelyek szerint a hagyományos osztályelméleti felfogás idejétmúltnak tekinthető. A tanulmány első részében, amely a folyóirat 2015/2. számában jelent meg, a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogással foglalkoztunk; a tanulmány második részében az említett további felfogásokat tárgyaljuk.

Kulcsszavak

társadalmi struktúra, társadalmi osztály, osztálystruktúra, társadalmi viszony, társadalmi helyzet

Zoltán Farkas

Interpretations of the concepts of social structure – Part II

Abstract

The present paper consisting of two major parts deals with the typical interpretations and the main interpretation problems of the concept of social structure in the sociological literature. Keeping the significant sociological perspectives in view, we distinguish structuralist or categorizing, normativist, phenomenalist, cognitive, and network theoretical interpretations of the concept of social structure. We highlight the characteristic features and the most important problems of these conceptions; and we also touch upon the conceptions according to which the traditional class theoretical conception can be regarded as outdated. In the first part of the paper, published in the 2015/2 issue of this periodical, we analysed the structuralist or categorizing structure conception. Now in the second part, we discuss the other conceptions mentioned above.

Keywords

social structure, social class, class structure, social relation, social position

A normativista struktúrafelfogás

A strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogáshoz képest a normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi struktúra fogalmának igen különböző felfogásával találkozhatunk. *A normativista struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra kulturális természetű: a társadalmi struktúra az adott társadalom értékeinek és szabályainak, illetve a különböző státusokhoz kötődő szerepeinek a rendezett összessége.*

A társadalmi struktúra normativista felfogása főleg a normativista rendszerelméletben alakult ki. A normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi viszonyokat általában szerepviszonyokként értelmezik, és e szerint a társadalmi helyzet nem más mint a szereppel összefüggésben értelmezett státus. Az e felfogásnak megfelelő struktúrafelfogás értelmében a társadalmi struktúra az egymással összekapcsolódó státusokból, és az e státusokhoz kötődő szerepekből épül fel. (Parsons 1951: 114; Parsons 1964b: 231; Williams 1960: 517) Parsons szerint a társadalmi struktúra alapegységeit a szerepek képezik; a társadalmi struktúra szűkebb értelemben arra a módra vonatkozik, ahogyan a szerepek a rendszeren belül differenciálódnak, és ahogyan ezek a differenciált szerepek egységbe szerveződnek. Tágabb értelemben a társadalmi struktúra magában foglalja az elosztást is a státusok és szerepek között; egyrészt a személyek elosztását a szerepek között, másrészt a kedvezmények (facilities) és a jutalmak elosztását. (Parsons 1951: 114)

A fentiekől eltérő normativista megfogalmazásban a társadalmi struktúra az adott társadalomban intézményesült értékeket és szabályokat foglalja magában. (Parsons 1976) Kissé az utóbbtól is eltérő megfogalmazásban a társadalmi struktúra a „kollektivitásokat” is magában foglalja: „A társadalmi rendszerek struktúráját a függetlenül változó összetevők négy típusának – az értékeknek, szabályoknak, kollektivitásoknak és szerepeknek – a terminusaiban lehet elemezni.” (Parsons 2000: 42) Az értékek az elsődlegesek a társadalmi rendszer működése szempontjából, amelyek a cselekvő egyének és csoportok elkötelezettségeit szabályozzák. A szabályok sajátosak, a sajátos társadalmi funkcióknak és a társadalmi helyzeteknek megfelelően különbözőek. A kollektivitások viszonylag állandó, státusaik és funkcióik vonatkozásában differenciált tagsággal rendelkező csoportok. A szerep meghatározza az egyéneknek azt az osztályát, akik kölcsönös elvárások révén egy meghatározott kollektivitáshoz tartoznak. (Uo.)

Crespi szerint a társadalmi struktúra szimbolikus-normatív formák viszonylag összefüggő rendszere, amely meghatározza a különbségeket az egyének között (nem, életkor, testi jellemzők, funkciók, szerepek stb. szerint), létrehozza a viszonyokat az egyének és a dolgok (erőforrások, tulajdon) között, irányítja a technikai eljárásokat, kitűzi a közös célokat. (Crespi 1989: 96) Normativista felfogásként is értelmezhető Giddens felfogása, amely szerint a társadalmi struktúra szabályokból és erőforrásokból, illetve a társadalom ezen intézményesített vonásaiból áll. (Giddens 1984: 169–193, 377) Azonban e felfogás nem egyértelmű abból a szempontból, hogy a társadalmi struktúra normatív, illetve tudati természetű vagy tényszerű létezőkből épül fel. (Vö.: Sewell 1992: 4–13)

Ha a társadalmi struktúra fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni bizonyos kategoriális csoportok szintjén a társadalmi jelenségekre, illetve a társadalmi jelenségek átfogó vonásaira, különösen a társadalmi magatartásokra, a társadalmi kölcsönhatásokra és a társadalmi állapotokra, a társadalmi struktúra fogalmának normativista értelmezését nem tartjuk kielégítőnek. E felfogással szemben azt a problémát fogalmazzuk meg, amit általában a normativista szemléletmóddal kapcsolatban felvethetünk. Nevezetesen azt, hogy az intézmények, illetve az intézményes szabályok és szerepek nem normatív funkcióik révén, hanem tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket; és a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvéseket és jelenségeket is, amelyek nem felelnek meg az adott intéz-

mények szabályainak és szerepeinek. (Farkas 2010b: 58, 62, 86–87) Tehát az értékek, a szabályok és a szerepek elemzéséből elvileg nem kaphatunk kielégítő magyarázatot a társadalmi cselekvésekre, kölcsönhatásokra és általában a társadalmi jelenségekre. Következésképpen a társadalmi struktúra olyan fogalma, amely az intézményes szabályokra és szerepekre, valamint ezen szabályok és szerepek alapelveit kifejező értékekre hivatkozva meghatározott, és amelynek értelmében lényegében véve értékek, szabályok és szerepek határozzák meg a társadalmi magatartásokat, kölcsönhatásokat és általában a társadalmi jelenségeket, nem szolgálhatja a jelenségek kielégítő magyarázatát.

Az individualista és a normativista-kreativista struktúrafelfogás

Ha – a máshol (Farkas 2010a: 98) meghatározott értelemben – jelenségnek olyan létezőt tekintünk, amelyet mint rajta kívül álló tényezők által meghatározottat vizsgálunk, a jelenség lényegének pedig az adott jelenséget meghatározó tényezők összességét nevezzük, akkor az eddig tárgyalt elméletekben a társadalmi struktúrát általában lényegi létezőnek tekintik. Láttuk, hogy a strukturalista és a normativista elméletekben a társadalmi struktúra fogalmát általában arra való tekintettel határozzák meg a társadalmi viszonyok és -helyzetek mintázataként, hogy a társadalmi struktúrából mint okból vagy meghatározó tényezőtől magyarázhatók az adott társadalomban megfigyelhető társadalmi jelenségeket, illetve a társadalmi jelenségek legjellemzőbb vonásait.

Ezzel szemben, az individualista (a kreativisták és a racionalisták) szemléletmódot követően képviselő elméletek szerint nem léteznek eleve adottnak tekinthető, a megfigyelhető társadalmi jelenségektől függetlenül meghatározható társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek; tehát nem létezik eleve adottnak tekinthető, a megfigyelhető társadalmi jelenségektől függetlenül meghatározható társadalmi struktúra sem. Azonban a szociológiai elméletek és elméleti irányzatok nagy része következetesen nem képvisel egy adott szemléletmódot, illetve az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódok szempontjából vegyes szemléletmódúnak tekinthető. Tehát a társadalmi struktúrára vonatkozó felfogások változatosabbak ahhoz képest, mint amely felfogások legjobban megfelelnek a különböző szemléletmódoknak.

Az individualista, illetve a kreativisták és a racionalisták szemléletmódot képviselő elméletekben leginkább elfogadott struktúrafelfogást fenomenalista struktúrafelfogásnak nevezzük. *Az individualista szemléletmódnak megfelelő fenomenalista struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra az adott társadalomban az egyének közötti, többé vagy kevésbé rendszeres társadalmi kölcsönhatások mintázata.*

Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy ismeretelméleti szempontból beszélünk fenomenalista struktúrafogalomról, amely nem feltétlenül azonos a fenomenológiai szociológia képviselői által elfogadott, illetve használt struktúrafogalommal. A fenomenalista struktúrafelfogás tulajdonképpen az individualista szemléletmódnak felel meg. Azonban nemcsak a kreativisták és a racionalisták elméletekben, hanem esetenként a strukturalisták vagy a normativista szemléletmódhoz kapcsolódva, valamint a társadalmi hálózatelemzésben is találkozhatunk a fenomenalista struktúrafogalommal.

A fenomenalista struktúrafelfogást tükrözi például a következő megfogalmazás: „A társadalmi struktúrát számos módon meg lehet határozni, de általában adott cselekvők közötti, szankciók által fenntartott, bizonyos fajta, ismétlődő és szabályszerű kölcsönhatást értenek rajta.” (Swedberg 1994: 155) Blumer szerint a szimbolikus interakcionizmus felfogásában „a társadalmi struktúra, bármilyen szempontból nézve, olyan kifejezések által jelölve, mint társadalmi helyzet, státusz, szerep, hatalom és tekintély, azokra a kapcsolatokra utal, amelyek az egyének másokra irányuló cselekvéseiből erednek”. (Blumer 1969: 6–7) Máshol ezzel kap-

csolatban azt írja, hogy a cselekvések összekapcsolódásai alkotják a társadalom nagyobb szerveződéseit, amelyek oly módon jönnek létre, hogy a résztvevők meghatározzák, értelmezik, megismerik a szituációt a saját nézőpontjukból. (I. m.: 58) E felfogás szerint „a társadalom lényege a cselekvés állandó folyamatában van, nem a viszonyok rögzített struktúrájában. Cselekvés nélkül az emberek közötti viszonyok bármely struktúrája értelmetlen. Meg kell érteni, hogy a társadalmat az azt alkotó cselekvések fogalmaiban kell szemlélni és megragadni.” (I. m.: 71)

A fenomenológiai szociológia individualista változatának képviselői is elutasítják a társadalmi struktúra fogalmát mint az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet kifejező fogalmat. A fenomenológiai szociológiát mint kreativista elméletet az abszolutista, illetve „strukturális” (itt értsd: holista – F. Z.) szociológiától leginkább a szituacionalitás és a szituációfelettség kérdése különbözteti meg. A fenomenológiai szociológia különösen a közvetlen személyközi szituáció és a szituáció teljességének jelentőségét hangsúlyozza. E felfogás szerint a konkrét cselekvéseket és eseményeket bizonyos mértékben mindig az a szituáció határozza meg, amelyben előfordulnak. Minden konkrét esemény leírását, okát és magyarázatát tekintve valamilyen módon egyedülálló. (Douglas 1970b: 35–37; ford. 1984: 389–393) Mindig azzal kell kezdenünk, hogy miként értelmezzük az egyének a szituációjukat, de ahogy mindjobban megértjük ezt, már arra kell törekednünk, hogy meghaladjuk az egyéni értődéseket, és szituációfeletti, objektív tudásra tegyünk szert. (I. m.: 43–44; ford. 401)

Úgy tűnik, hogy a racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben kevésbé használatos a társadalmi struktúra kifejezés olyan sajátos értelemben, amely megfelel egyrészt valamilyen sajátos struktúrafogalomnak, másrészt a racionalista szemléletmódnak. A szóban forgó elméletekben leggyakrabban a fenomenalista struktúrafogalommal találkozhatunk.

A szűkebb értelemben vett racionalista szemléletmódban nem létezik átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet, tehát nem létezhet társadalmi struktúra sem önmagában (a megfigyelhető cselekvésektől és kölcsönhatásoktól függetlenül), csak a fenomenalista struktúrafelfogás értelmében. Ilyen szigorú értelemben az úgynevezett metodológiai individualizmus azt jelenti, hogy „minden társadalmi jelenség – e jelenségek szerkezete és változása – elvileg megmagyarázható oly módon, hogy a magyarázat kizárólag egyéneket, az egyének tulajdonságait, céljait, vélekedéseit és cselekvéseit foglalja magában”. (Elster 1985: 5) A racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek azonban egyre inkább eltávolodnak e szemléletmód szűkebb értelmezésétől, és nagyrészt elismerik az egyes egyének szempontjából eleve adott társadalmi környezet létezését. A racionalista szemléletmód kevésbé szigorú értelmezése szerint esetleg már olyan értelemben is beszélhetünk társadalmi struktúráról, hogy e fogalom bizonyos értelemben a társadalmi jelenségek magyarázatában mint meghatározó tényező szerepel.

Coleman fejtett ki egy átfogó racionalista szociológiai elméletet, amelyben a „társadalmi struktúra” kifejezésnek nem tulajdonít sajátos értelmet; úgy tűnik, hogy ezt a kifejezést általában a „társadalmi viszonyok” kifejezéssel azonos értelemben használja. (Lásd pl.: Coleman 1990: 28–29, 111, 275–276, 305) Máshol (Farkas 2013: 56–57) rámutattunk arra, hogy a szóban forgó szerző társadalmi viszonyokra vonatkozó felfogása részben motivációs, részben fenomenalista jellegű, részben a társadalmi viszony normativista értelmezéséhez áll közel. E szerint a társadalmi viszonyok elemi alkotórészeit, azaz a társadalmi struktúra elemi alkotórészeit kommunikációk, érdekek mint motívumok, megfigyelhető befolyások, valamint bizonyos értelemben kötelezettségek és elvárások képezik.

Bár – mint említettük – a fenomenalista struktúrafelfogás tulajdonképpen az individualista szemléletmódnak megfelelő felfogás, a társadalmi struktúra fogalmának fenomenalista jellegű értelmezésével alapvetően más szemléletmódot és más struktúrafelfogást képviselő szerzőknél is találkozhatunk. Például fentebb (a tanulmány első részében) volt szó

arról, hogy Wright a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás jellemző képviselője. Mindazonáltal azt írja, hogy az osztályhelyzet (class location) az egyén társadalmi helyzetét (social position) jelenti egy sajátos társadalmi viszonyon belül. Felfogása szerint a társadalmi viszony pedig „az emberi cselekvés eleve strukturált kölcsönhatásos minősége”, és az osztályviszonyokon belüli helyzet az egyén helyzete a kölcsönhatások ilyen strukturált mintáiban. (Wright 2005b: 14) Ilyen értelemben a társadalmi struktúra mint osztálystruktúra a rendszeres társadalmi kölcsönhatások mintázata, tehát e szerint Wright már a fenomenalista struktúrafelfogás képviselőjének tűnik.

Ehhez hasonlóan, bár Rex elméletét szűkebb értelemben vett konfliktuselméletnek tekinthetjük, amely főleg a strukturalista szemléletmódot tükrözi, az említett szerző kifejezetten megfogalmazva mégis a fenomenalista felfogásnak megfelelően határozza meg a társadalmi struktúra fogalmát. Felfogása szerint „a struktúrát meg lehet határozni aktivitások, és ezen aktivitások bizonyos egységekre gyakorolt hatásának fogalmaiban” (Rex 1961: 64). Wuthnow viszont normatív (normativista – F. Z.) felfogásnak tekinti az általa elfogadott struktúrafelfogást, és a (mások szabálykövető magatartásába vetett) bizalmat is a társadalmi struktúra elemének tekinti, kifejezetten mégis inkább a fenomenalista felfogásnak megfelelően határozza meg a szóban forgó fogalmat. Meghatározása szerint „a társadalmi struktúra főleg szabályszerűségből vagy mintázott viselkedésből áll, amely abból ered, hogy az emberek alkalmazkodnak azon szabályokhoz és elvárásokhoz, amelyek be vannak ágyazva abba a társadalmi összefüggésbe, amelyben a cselekvések megvalósulnak”. (Wuthnow 2004: 146) A szóban forgó szemléletbeli ellentmondások – amelyeket megfelelő általános elméleti nézőpont hiányában nem is vehetünk észre – nagyrészt az adott szerzők struktúrafelfogásának általános elméleti megalapozottságának a hiányosságaival függnek össze.

Fentebb volt szó arról, hogy a kreativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekre nagyrészt a fenomenalista struktúrafelfogás jellemző. A kreativista szemléletmód, valamint a normativista-kreativista szemléletmód egyes képviselői azonban a társadalmi struktúrát tudati, kognitív természetűnek tekintik. *A kreativista és a normativista-kreativista szemléletmódra nagyrészt jellemző kognitív struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra elemei az egyének tudatában vannak, mint viszonylag tartós értelmezési hajlandóságok, beállítottságok, elvárások; illetve e szemléletmódok egyes képviselői szerint a társadalmi struktúra a viszonylag rendszeresen ismétlődő kölcsönhatásokat is magában foglalja.*

Ilyen értelemben az egymással kölcsönhatásban lévő egyének tudatában adott az a struktúra, amely megjelenik a társadalmi kölcsönhatások struktúrájában is; és a társadalmi struktúra a viszonylag tartós értelmezési hajlandóságokból, beállítottságokból, elvárásokból felépült kognitív struktúrát jelenti, vagy egyaránt magában foglalja a kognitív struktúrát és a társadalmi kölcsönhatások struktúráját.

Például Cicourel – a nyelvészetben formailag hasonló megkülönböztetésre támaszkodva – az elsajátított értelmezési eljárásokat tekinti a „mély struktúrának”, a szabályokat viszont a „felszíni struktúrának” a mindennapi társadalmi viselkedés magyarázatában. Felfogása szerint a cselekvő egyének által társadalmi tanulás révén elsajátított értelmezési eljárások (kognitív sémák, szabályok és beállítottságok) képezik az alapját annak, ahogyan az egyének értelmet tulajdonítanak adott társadalmi környezetüknek, illetve érzékelik a társadalmi struktúrát, és ahogyan ezáltal igazodnak a felszíni szabályokhoz. (Cicourel 1973b: 27; Cicourel 1973c: 44–45)

A kreativista, illetve a normativista-kreativista szemléletmódot képviselő Niklas Luhmann felfogása szerint a társadalmi struktúra elvárásokból épül fel; a társadalmi rendszerek struktúráját meghatározhatjuk úgy mint általánosított viselkedési elvárásokat. (Luhmann 1995: 96) A szóban forgó szerző felfogása szerint az ilyen értelemben vett struktúra a strukturálatlan összetettséget strukturált összetettséggé alakítja. A struktúrák viszonylag tartósak, elemeik változásai ellenére, és újra megvalósíthatók. A struktúra abban áll, hogy a megenged-

hető viszonyok hogyan vannak kikényszerítve a rendszeren belül. A struktúra mint a kényszerű lehetőségek szelekciója előfeltételezett a megfelelő elemek létrehozásában, tehát az önlétrehozásban. A struktúra nem alapvető meghatározó tényező, hanem csupán kényszer (korlátozás) az elemek minőségére és kapcsolódó-képességére. (I. m.: 282–283) Az elvárások a cselekvések újratermelésének önlétrehozó előfeltételei, és ilyen mértékben az elvárások struktúrák. Az elvárások struktúrái alapvető feltételeit képezik az összekötődő cselekvések lehetőségének, és annak, hogy az elemek újratermeljék önmagukat, saját elrendezésük révén. (I. m.: 288–289) A társadalmi struktúrák elvárási struktúrák; a kapcsolat az elvárási és a cselekvés között nem több, mint a kapcsolat a struktúra és a cselekvés között; „a társadalmi rendszerek struktúrái elvárásokból állnak, azaz elvárások struktúrái, és nincsenek más strukturális lehetőségek a társadalmi rendszerekben”. (I. m.: 292–293) Ezek a struktúrák csak a jelenben léteznek, csak a jelen időleges látóhatárán belül terjednek ki az időben, egyesítve a jelen jövőjét a jelen múltjával. Az elvárások struktúrái az önlétrehozó rendszerekre vonatkoznak, amelyek önmagukat elvárások révén strukturálják. (I. m.: 293–294)

Úgy tűnik, hogy a normativista és a kreativisták elméletek határán elhelyezkedő szociológiai elméletek struktúrafelfogása jellemzően részben kognitív, részben fenomenalista jellegű. Például – a fenomenológiai szociológia képviselőjének tekinthető – Berger és Luckmann felfogása szerint a társadalmi struktúra az egyének által alkalmazott „tipizálások, és az ezek által megvalósított kölcsönhatások ismétlődő mintáinak a teljessége. (Berger–Luckmann 1967: 33)¹ Az intézményes tagolódás eredményeként társadalmilag elhatárolt értelmi részvilágok, alárendelt értelmi világok jönnek létre. Társadalmi struktúrájukat az alárendelt értelmi világok különböző kritériumoknak köszönhetik, mint például nem, kor, foglalkozás, vallási meggyőződés, esztétikai ízlés, és így tovább. (Berger–Luckmann 1998: 121) Az alárendelt értelmi világok megjelenésével a perspektívák sokasága alakul ki, ahonnan a társadalom egészét szemlélni lehet, és minden alárendelt értelmi világ más szemszögből figyeli a társadalmat. Minden perspektíva a hozzátartozó elméletekkel és világnézetekkel együtt a legszorosabban összefügg az őt hordozó csoport legkézzelfoghatóbb érdekeivel. (I. m.: 123) Az értelmi világokat támogató koncepciók sikere azon egyének erejének (power) a függvénye, akik ezeket a koncepciókat működtetik. Azt, hogy az egymásnak ellentmondó koncepciók közül melyik fog nyerni, a legitimátorok erejétől (power), nem pedig elméleti zsenialitásuktól függ. (I. m.: 153–154) A szóban forgó szerzők feltételezik, hogy az „egymással versengő valóság-meghatározások alapja a társadalom struktúrájában található, és hogy ez az alap befolyásolja, sőt talán mindig eleve meghatározza a versengés eredményét”. (I. m.: 167–168)

Ha a társadalmi struktúra fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni bizonyos kategoriális csoportok szintjén a társadalmi jelenségekre, illetve a társadalmi jelenségek átfogó vonásaira, különösen a társadalmi magatartásokra, a társadalmi kölcsönhatásokra és a társadalmi állapotokra, a társadalmi struktúra fogalmának fenomenalista és/vagy kognitív értelmezésében a következő főbb problémákat látjuk.

Amennyiben tapasztalataink alapján eleve feltételezzük, hogy léteznek az emberek tudatán kívül lévő és tartós, valamint a megfigyelhető társadalmi kölcsönhatásoktól viszonylag függetlenül létező összefüggések mint társadalmi viszonyok az egyének (és csoportok) között, amelyek alapvetően vagy nagyrészt meghatározzák társadalmi jelenségeket, akkor a fenomenalista struktúrafelfogás fő problémája a következő: elvileg nem teszi lehetővé a társadalmi jelenségek oksági magyarázatát vagy viszonylag igényesebb magyarázatát, hanem csak diszpozíciós magyarázatát vagy leírását. Az oksági magyarázatnak ugyanis eleget kell tennie a logikai függetlenség követelményének, amely magában foglalja a tapasztalati függetlenség követelményét is (Wright, G. H. 1987: 120–122). Valamint bármilyen igényesebb

¹ A könyv magyar nyelvű fordításából az idézett szöveg kimaradt (vö.: Berger–Luckmann 1998: 55).

magyarázatban a meghatározó tényezőnek tekintett és a meghatározott tényezőnek tekintett létező nem lehet ugyanaz a létező. A fenomenalista struktúrafogalom esetében viszont a társadalmi struktúra fogalmát a magyarázatra szoruló cselekvésekre és kölcsönhatásokra hivatkozva, vagy eleve mint megfigyelhető cselekvéseket és kölcsönhatásokat határozzák meg.

A kreativista felfogásnak megfelelő kognitív struktúrafelfogás abban a vonatkozásban tekinti az adott egyének bizonyos körülményeit a szituációk alkotórészeinek, hogy az egyének e körülményeknek az adott társadalmi kölcsönhatások folyamán szubjektív értelmezés révén milyen jelentéseket tulajdonítanak; a kreativista felfogás e körülményeket mint viszonylag tartós és a szubjektív értelmezéstől viszonylag függetlenül is létező meghatározó tényezőket nem tudja elemezni.

A normativista-kreativista szemléletmód eleve kétértelmű a tekintetben, hogy benne keverednek egyrészt a normativista, másrészt a kreativista szemléletmód alapelvei; ezzel összefüggésben a normativista-kreativista struktúrafelfogás is kétértelmű a szóban forgó vonatkozásban. A tisztán kreativista felfogás szerint az adott társadalmi kölcsönhatások folyamán kialakult szubjektív értelmezések ideiglenesek, csak az adott szituációban tekinthetők érvényeseknek, tehát e szerint nem létezik tartós társadalmi struktúra. A normativista és a kreativista szemléletmód határán elhelyezhető elméletek szerint viszont léteznek viszonylag tartós értelmezési hajlandóságok, beállítottságok, elvárások; és e létezőket fejezi ki a társadalmi struktúra fogalma, illetve a társadalmi struktúra esetleg a viszonylag rendszeresen ismétlődő cselekvéseket és kölcsönhatásokat is magában foglalja.

A normativista-kreativista struktúrafelfogás egyik fő problémája tehát az, hogy e felfogás képviselői egyaránt hangsúlyozzák egyrészt a szubjektív értelmezés, másrészt a viszonylag tartós értelmezési hajlandóságok, beállítottságok, elvárások jelentőségét. Amennyiben e felfogás képviselői az utóbbiak jelentőségét hangsúlyozzák, a másik fő problémája az, hogy a társadalmi struktúrát kulturális természetűnek tekintik, amelynek a fogalmaink szerinti normatív funkciója érvényesül. Tehát részben e felfogással szemben is megfogalmazzhatjuk azt az ellenvetést, amit fentebb a társadalmi struktúra fogalmának normativista értelmezésével szemben megfogalmaztunk. A harmadik fő problémaként említjük, hogy amennyiben e felfogás képviselői a viszonylag rendszeresen ismétlődő cselekvéseket és kölcsönhatásokat is a társadalmi struktúra elemeinek tekintik, részben e felfogással szemben is megfogalmazhatjuk azt az ellenvetést, amit fentebb a társadalmi struktúra fogalmának fenomenalista értelmezésével szemben megfogalmaztunk.

A hálózatelméleti struktúrafelfogás

A társadalmi hálózatelemzésben, illetve hálózatelméletben kialakult struktúrafelfogásról is elmondható, hogy e szerint a társadalmi struktúra bizonyos értelemben az adott társadalomban a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek alakzatait, mintázatát foglalja magában. Például Knoke és Kuklinski megfogalmazása szerint: „A cselekvők által elfoglalt helyzetek közötti viszonyoknak a rendezett mintázata alkotja a rendszer társadalmi struktúráját.” (Knoke–Kuklinski 1982: 18) Más megfogalmazásban: „A struktúrák viszonyokból épülnek fel, és a szociológia strukturális érdeklődését viszony-adatok gyűjtése és elemzése révén lehet érvényesíteni.” (Scott 2009: 4) Azonban a hálózatelemzésben kialakult struktúrafelfogás a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek sajátos felfogására épül, és e tekintetben jelentős mértékben eltér más felfogásoktól.

A társadalmi hálózatelemzés legjellemzőbb vonásának ezen irányzat képviselői azt tekintik, hogy a hálózatelemzés a cselekvők közötti társadalmi viszonyoknak vagy kapcsolatoknak, e kapcsolatok mintázatainak az elemzésére helyezi a hangsúlyt, és a társadalmi viszonyokból vagy kapcsolatokból magyarázza a cselekvők társadalmi magatartását és általá-

ban a társadalmi jelenségeket. (Knoke–Kuklinski 1982: 9–10; Wasserman–Faust 1994: 4–11; Wellman 2002: 82) Máshol (Farkas 2013: 32–35) azonban rámutattunk arra, hogy a hálózatelemzésben a társadalmi viszony fogalma elméletileg tisztázatlan és többértelmű fogalom; és a valamilyen értelemben vett viszonyfogalom jelölésére nagyrészt felváltva és tetszés szerint használják a viszony, a kapcsolat vagy összefüggés és a kötés (relation, relationship, connection, contact, tie) kifejezéseket. A hálózatelemzésben használatos – meglehetősen tisztázatlan és többértelmű – viszonyfogalom jelölésére mi a társadalmi kapcsolat kifejezést használjuk.

A hálózatelemzésben a társadalmi helyzet fogalmának a hálózati helyzet fogalma felel meg, amely az adott egyénnek a társadalmi kapcsolatok hálózatában elfoglalt helyzetét fejezi ki. Az adott egyén hálózati helyzetét főleg az úgynevezett egó-hálózat mutatja, amely magában foglalja az adott egyén közvetlen kapcsolatait, illetve azokat az egyéneket, akikkel közvetlen kapcsolatban van, valamint az ezen egyének közötti kapcsolatokat. Azonban a hálózati helyzet különbözik az egó-hálózattól, mivel az egó-hálózatot csak a létező kapcsolatok alkotják, viszont a hálózati helyzetnek fontos vonása lehet a kapcsolatok hiánya is. (Burt 1982: 31–32)

A hálózatelemzésben kialakult struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra a hasonló hálózati helyzetben lévő egyénekből álló strukturális csoportokat (klikkeket, klasztereket, blokkokat stb.), és az e csoportok közötti jellemző társadalmi kapcsolatokat foglalja magában. A társadalmi struktúra felvázolásában a társadalmi hálózatelemzés fő feladata a társadalmi csoportok, illetve a társadalmi hálózatok bizonyos alkotórészekre (klikkekre, klaszterekre blokkokra stb.) bontása, az adott hálózat tagjainak azonos vagy hasonló hálózati helyzete alapján, valamint az ezen alkotórészek közötti jellemző kapcsolatok felvázolása.

A hálózatelemzésben főleg két felfogás és eljárás alakult ki az egyének besorolására az azonos vagy hasonló hálózati helyzetekbe. Az egyik felfogás szerint azonos hálózati helyzetben vannak azok az egyének, akiket közvetlen kapcsolatok fűznek össze; a másik felfogás szerint azonos, illetve hasonló hálózati helyzetben vannak azok az egyének, akiknek a kapcsolatai strukturálisan egyenértékűek. (Knoke–Kuklinski 1982: 19–21) Meg lehet különböztetni a strukturális egyenértékűség (structural equivalence) szűkebb és tágabb értelmezését. Szűkebb értelemben a strukturális egyenértékűség azt jelenti, hogy a strukturálisan egyenértékű egyéneket ugyanazon más egyénekhez fűzik hasonló társadalmi kapcsolatok. Azonban a strukturális egyenértékűséget a hálózatelemzésben többnyire tágabban értelmezik, amely szerint a hasonló kapcsolatok különböző más cselekvők vonatkozásában is létezhetnek. Ilyen értelemben például a gyermekes apák hálózati helyzete strukturálisan egyenértékű, gyermekeikhez fűződő társadalmi kapcsolataik vonatkozásában. (Burt 1982: 42–49; Knoke–Kuklinski 1982: 19–20, 59–60; Scott 2009: 126; Pattison 1994: 82–84)

Az adott társadalmi csoport, illetve társadalmi hálózat társadalmi struktúrájára jellemző például a társadalmi kapcsolatok sűrűsége és centralizáltsága; a több vagy kevesebb kapcsolattal rendelkező és a kapcsolattal nem rendelkező egyének száma és aránya; az egyének közötti kisebb vagy nagyobb távolság; az egyének hálózati helyzetének hasonlósága vagy különbözősége; az al-hálózatok száma és kohéziója, összekapcsolódása vagy elszigeteltsége.

Emirbayer szerint a legfejlettebb és legszélesebb körben alkalmazott megközelítés a társadalmi struktúra elemzésében a társadalmi hálózatelemzés, amely új paradigmának tekinthető annak tanulmányozására, hogy az erőforrások, a javak és a helyzetek hogyan áramlanak az egyének vagy csoportok között a társadalmi kötések sajátos mintái révén. (Emirbayer 2002: 124–135) Álláspontunk szerint a hálózatelemzés jelentős szerepet játszhat a felfogásunk szerinti társadalmi struktúra empirikus felmérésében. Azonban, ha a társadalmi struktúra fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni bizonyos kategoriális csoportok szintjén a társadalmi jelenségekre, illetve a társadalmi jelenségek átfogó vonásaira, különösen a társadalmi magatartásokra, a társadalmi kölcsönhatásokra és a társadalmi állapotokra, a társadalmi

hálózatelemzésben kialakult struktúrafelfogás legfőbb hiányossága a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet fogalmának, valamint e fogalmakkal összefüggésben a társadalmi struktúra fogalmának elméleti kidolgozatlanlansága.

A társadalmi hálózatelemzés, illetve a kialakulóban lévő társadalmi hálózatelmélet legfőbb problémája a társadalmi viszony, kapcsolat vagy kötés fogalmának a homályossága és többértelműsége, amelyre fentebb már utaltunk. Ezzel összefüggésben, a hálózati helyzet mint társadalmi helyzet fogalma is meglehetősen homályos és többértelmű a hálózatelemzésben, ahogyan erre máshol (Farkas 2013: 237–238) rámutattunk. Tehát amennyiben a társadalmi struktúra fogalma bizonyos értelemben az adott társadalomban a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek alakzatait, mintázatát fejezi ki a hálózatelemzésben képviselt felfogás szerint is, a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet fogalmának tisztázása nélkül a társadalmi struktúra fogalma is csak homályos és többértelmű fogalom lehet.

Az osztályok nélküli társadalom felfogás

A különböző struktúrafelfogásokat tárgyalva végül röviden kitérünk azokra a felfogásokra, amelyek szerint a hagyományos osztályelméleti felfogás idejétmúltnak tekinthető. Az ötvenes évek végétől a szociológiai irodalomban számos szerző megfogalmazott a társadalmi osztályok hanyatlását és végét jelentő gondolatokat, amelyek szerint a társadalmi osztály fogalma nem alkalmas a fejlett kapitalista társadalom elemzésére (Hout–Brooks–Manza 2001: 55–56). Az *osztályelemzésekre vonatkozó éles kritikák szerint a mai fejlett kapitalista társadalomban az osztálystruktúrából már kevéssé magyarázhatók vagy nem magyarázhatók a társadalmi magatartások és kölcsönhatások, a társadalmi egyenlőtlenségek, illetve általában a társadalmi jelenségek.* (Lásd különösen: Pakulski–Waters 1996; Kingston 2000; Clark–Lipset 2001A; Beck 2003; Pakulski 2005; Lee–Turner 2014)

Az osztályelméletek érvényességét megkérdőjelező egyik jellemző felfogás szerint makroszinten a társadalmi jelenségek meghatározottsága soktényezős, és e tényezők nincsenek szoros összefüggésben azokkal a szempontokkal, amelyeket a hagyományos osztályelemzések figyelembe vesznek a társadalmi struktúra mint osztálystruktúra felvázolásában. Például Clark és Lipset szerint a fejlett kapitalista társadalmakban, megközelítőleg az ötvenes éveket követően, az osztályokon alapuló egyenlőtlenségek jelentősen csökkentek, és új társadalmi egyenlőtlenségek, a társadalmi rétegződés új formái alakultak ki. Így az osztály fogalma egyre inkább idejétmúlttá vált, e fogalom egyre alkalmatlanabbá vált a fejlett kapitalista társadalom elemzésére. (Clark–Lipset 2001b: 39–40) Az említett szerzők különösen a politikai magatartás, és ezen belül főleg a választói magatartás területén mutatnak rá az osztályhoz tartozás meghatározó hatásának jelentős csökkenésére; de felfogásuk szerint a gazdasági élet és a családi élet területén is kimutatható az osztályalapú egyenlőtlenségek jelentős csökkenése. Tehát e szerint a társadalom rétegződése soktényezősé, töredezetté vált: gyengült az osztályalapú rétegződés jelentősége, és növekedett a „társadalmi” és kulturális tényezők jelentősége a rétegződésben. (I. m.: 45–52)

Ehhez hasonlóan, Pakulski és Waters szerint a hagyományos osztályelméletek és osztályelemzések már nem alkalmasak a mai fejlett kapitalista társadalom elemzésére. A fejlett kapitalista társadalomra jellemzőek a társadalmi egyenlőtlenségek, de ezeket az egyenlőtlenségeket már nem az osztálystruktúra határozza meg. Az osztályalapú egyenlőtlenségek a társadalom ipari korszakára voltak jellemzőek, a mai fejlett kapitalista társadalomra az osztály nélküli (a nemmel, a fajjal, az életkorral, az állampolgársággal, a kulturális különbségekkel stb. összefüggő) egyenlőtlenségek és ellentétek jellemzőek. (Pakulski–Waters 1996: 1–5; Pakulski 2005: 151, 154, 176)

A szóban forgó szerzők szerint „a történelem jelenkori időszakában az osztályparadigma szellemileg és erkölcsileg megbukott.” (Pakulski–Waters 1996: 26) Mégpedig főleg a

következő lényegi változások vezettek az osztályelméletek érvénytelenné válásához: (1) Az állam és az elitek jelentős hatással vannak a társadalmi egyenlőtlenségekre, valamint e tekintetben jelentőssé váltak az állampolgársághoz kapcsolódó jogosultságok, az osztályoktól viszonylag függetlenül. (2) A szervezeti összefüggésekben létrehozott hatalmi viszonyok növekvő jelentősége a társadalmi egyenlőtlenségek létrehozásában. (3) A képzettség, a szakmai tudás és -jártasság rétegződésre gyakorolt hatásának növekedése, valamint (4) a foglalkozási tagozódás, illetve a foglalkozási státus egyre összetettebbé válása. (5) A faji, az etnikai, a nemzeti, valamint (6) a nemi tagozódás jelentőségének növekedése az egyenlőtlenségek szempontjából, az osztályoktól függetlenül. (7) Az emberek kulturális és életstílus szerinti tagozódásának a jelentősebb hatása a társadalmi rétegződésre. (I. m.: 28–45)

Pakulski és Waters nem ért egyet a hagyományos osztályfogalom olyan kiterjesztésével vagy átértelmezésével, amelynek eredményeként ez a fogalom hatékonyan alkalmazható lenne a mai fejlett kapitalista társadalom elemzésére is. Felfogásuk szerint a mai fejlett társadalmak osztály nélküli (nem-osztály, osztály-utáni) társadalmak, amelyekben azonban a társadalmi egyenlőtlenségek és a társadalmi konfliktusok továbbra is központi jelenségek. Az osztály-társadalom után egy úgynevezett „státus-konvencionális társadalom” alakult ki, amelyet soktényezős státus-differenciáltság jellemez; amelyet a nemmel, a fajjal, a vallással, az oktatással stb. összefüggő tulajdonított státusok, valamint a fogyasztói és az érték-elkötelezettségi státusok differenciálnak. (Pakulski–Waters 1996: 150–158)

Az osztályelméletek érvényességét megkérdőjelező másik jellemző felfogás szerint a társadalom „individualizálódik”, és a mai fejlett tőkés társadalmakban már nem létezik társadalmi struktúra olyan értelemben, hogy a társadalmi struktúra a társadalmi viszonyok és -helyzetek alakzatait, mintázatát fejezi ki. Ulrich Beck *Kockázat-társadalom* c. könyve az egyik legnagyobb igényű és legkihívóbb munka, amely e tárgyban megjelent az utóbbi évtizedekben (Mythen 2004: 11). Beck felfogása szerint a fejlett országokban egy társadalmi osztályok és rétegek nélküli társadalom létezik, illetve ilyen társadalom van kialakulóban, amelyet az említett szerző kockázat-társadalomnak nevez. E szerint a mai tőkés társadalmat már „csak veszélyes mértékű valóság- és érvényességvesztés árán lehet újból és újból, hajlama ellenére az osztály kategóriájába visszagyömöszölni” (Beck 2003: 160); és a rétegződés, illetve a réteg fogalma szintén olyan „liberalizált osztályfogalom”, amely túlhaladottnak tekinthető. (I. m.: 160–161)

Beck szerint a kockázat-társadalomban az emberek megszabadulnak az ipari társadalom társadalmi formáitól, az osztályoktól, rétegektől, családi és nemi helyzetektől, szomszédsági és szakmai kötelékektől stb. A társadalmi egyenlőtlenségek változatlanul jelentősek vagy növekednek az ilyen társadalomban is, de „osztály nélküli” formában, nem osztálystruktúra által meghatározottan. A modern társadalom „individualizálódik”, azaz egy osztályok nélküli kapitalista társadalom bontakozik ki, amelyben az emberek egyéni sorsukra vannak utalva, annak összes kockázatával, esélyével és ellentmondásával. Előtérbe kerül a törekvés az egyéni létformák és léthelyzetek megvalósítására, és az egyének önmagukat állítják életelveik és életvitelük középpontjába. A kockázat-társadalomban a társadalmi problémák egyéni problémákká alakulnak át, a társadalmi válságok egyéni válságoknak mutatkoznak, és társadalmi jellegük csak nagyon feltételesen és közvetve vehető észre. (Beck 2003: 131–137)

A szóban forgó szerző felfogása szerint a kockázat-társadalmak már nem osztály-társadalmak, a kockázatok vagy veszélyeztetettségek (környezetszennyezés, munkanélküliség stb.) nem értelmezhetők osztályhelyzetekhez kötötten, és az ilyen társadalmakban a konfliktusok nem osztálykonfliktusok. (Beck 2003: 52) Azonban éppen a kockázat-társadalom kibontakozásával jönnek létre az ellentétek a kockázatoktól érintettek és a kockázatokból hasznot húzók között. Mindazonáltal a kockázat-társadalom újfajta veszélyközösséget is teremt, mégpedig főleg nemzetállamokon túlnyúló, globális szinten, amennyiben a kocká-

zatok vagy veszélyek fokozódásával és általánossá válásával végső soron a kockázatok mindenkit érintenek. (I. m.: 68–70)

A hagyományos osztályelméletek érvényességét – kifejezetten vagy hallgatólagosan – megkérdőjelező harmadik jellemző kutatói irányultságként említhetjük, hogy – Carrier szerint – az utóbbi évtizedekben a társadalmi osztályokat tárgyaló írásokra nagyrészt jellemzővé vált a szubjektivista megközelítés. Szubjektivista megközelítésen a szóban forgó szerző azt érti, hogy a kutatók elfogadják a társadalmi osztály fogalmának a vizsgált egyének általi köznapi értelmezését, és az adott köznapi osztályfogalom felhasználásával elemzik a társadalmi valóságot. E megközelítésben a társadalmi osztályhelyzet, illetve egy adott társadalmi osztályhoz való tartozás nem a kutatók által kiválasztott ismertetőjegyek segítségével adható meg; az osztályhoz tartozás az egyének azonosságtudatának, a társadalmi világra vonatkozó köznapi értelmezéseinek egy oldala, amely az egyének személyes tapasztalataiból és lelki folyamataiból ered. (Carrier 2012)

Az osztályelméletek érvényességét megkérdőjelező negyedik jellemző felfogás szerint a mai fejlett kapitalista társadalomban – az életszínvonal növekedése eredményeként – a termeléssel szemben a fogyasztás vált elsődleges tényezővé a társadalom tagolódása szempontjából. Ezzel összefüggésben a fejlett kapitalista társadalmak nem társadalmi osztályokra, hanem életstílus szerinti csoportokra vagy miliókra tagolódnak. E felfogás képviselői közül Gerhard Schulze „élménytársadalomról” szóló munkáját emeljük ki. Schulze felfogása szerint a modern kapitalista társadalomban a hagyományos értelemben vett társadalmi osztályok már elvesztették jelentőségüket, és az úgynevezett társadalmi miliók alkotják a társadalom struktúráját. Az említett szerző különbséget tesz a külső orientáltságú cselekvés és a belső orientáltságú vagy élményorientált cselekvés között; és az előbbi típuson valójában a fogalmaink szerinti instrumentális cselekvést, az utóbbi típuson a szükségletmotivált cselekvést érti. Felfogása szerint a fejlett nyugati társadalmakban az emberek társadalmi helyzete ugyan lényeges eltéréseket mutat, azonban az életszínvonal emelkedésével a cselekvési lehetőségek bővülése mindenki számára olyan mértékűvé vált, hogy az élményorientált életvezetés válik jellemzővé, és „az élet megélése és átélése kerül az érdeklődés középpontjába”. A hétköznapi élet számos területén (az öltözködés, a táplálkozás, a kert munkája, a társas kapcsolatok, a lakásfenntartás, a hivatás és az oktatás stb. területén) a külső orientáltságú cselekvés teret veszített, és előtérbe került a belső orientáltságú vagy élményorientált cselekvés. (Schulze 1993: 33–38; ford. 2000: 135–138)

Schulze élménytársadalomnak nevezi a fejlett nyugati társadalmat, illetve elvileg azt a társadalmat, amelyben az emberekre az élményorientáltság jellemző; az ilyen társadalomban az emberek szép, érdekes és személyesen érdemesnek tartott életet akarnak kialakítani önmaguk számára. (Schulze 1993: 34–35; ford. 2000: 136) Az élményorientáltság olyan átfogó beállítottság, amely átfogja az emberi élet különböző területeit: a partnerkapcsolatokat, a szülői szerepeket, a hivatást, a politikai életben való részvételt stb. A szóban forgó szerző az élményorientáltságot fokozatos jelenségnek fogja fel, egyrészt egy adott cselekvésben a külső orientációjú és a belső orientációjú összetevők keveredhetnek; másrészt a cselekvések élményorientáltsága a cselekvések sorában bontakozik ki, és a főleg élményorientált cselekvések egy viszonylag rövidebb időszakban többé vagy kevésbé külső orientáltságú cselekvések is lehetnek. (I. m.: 41–42, ford. 140–141)

A fejlett kapitalista társadalmakban az élményorientálódás fokozódása megfigyelhető egyrészt abban, hogy a kisszámú privilegizált réteg élményorientálódásának elterjedése válik jellemzővé a népesség mind nagyobb részében. Másrészt az élményorientált cselekvés az egyén időfelhasználásából mind többet igényel magának. Harmadrészt az élményorientálódás behatol a hétköznapi élet egyre több területére; eleinte a szabadidőre korlátozódott, az utóbbi évtizedekben azonban egyre inkább átfogja a munkatevékenységet is. Negyedrészt, a szemé-

lyiség szintjén az élményigények a perifériáról a személyes értékek középpontjába kerülnek; mércéjévé válnak az élet értékének és meghatározzák az élet értelmét. (Schulze 1993: 59; ford. 2000: 152)

Schulze felfogása szerint egy adott társadalom struktúráját alkotó nagycsoportokat maguk az egyének alakítják ki társadalmi kapcsolataik kialakításával; és az adott szerző ezeket a nagycsoportokat „társadalmi milióknak” nevezi. (Schulze 1993: 174–175) A kapcsolatok kialakításában is főleg az élményorientáltság érvényesül, és az egyének főleg a személyes stílus, az életkor és a képzettség figyelembevételével alakítják ki kapcsolataikat. Egy adott társadalmi milió tagjaira sajátos létforma, az információfeldolgozás sajátos módja jellemző, és a milió tagjai között viszonylag sűrű a kommunikáció. Schulze a műveltség, illetve képzettség és az életkor szerint a következő öt fő miliótípust különbözteti meg egymástól: a szórakozó milió, az önmegvalósító milió, a harmonikus milió, az integrációs milió és a nívós milió. (I. m.: 283–329, 384) Egyfelől az objektív milióstruktúra és a létezési formák eloszlása, másfelől az egyének által kialakított szubjektív valóságmodellek és létszemléletmódok kölcsönösen meghatározzák egymást, valamint e tényezők meghatározzák az egyének életstílusát. (I. m.: 238–239)

Az életstílusok és miliók kutatása különösen a német szociológiában vált jellemzővé, megközelítőleg a nyolcvanas évek közepétől. Az életstílus- és miliókutatások egyes képviselői a hagyományos értelemben vett osztályok és rétegek létezését és meghatározó hatását megkérdőjelezve hangsúlyozzák az életstílus és a milió önálló meghatározó hatását; ahogyan ezt például Schulze „élménytársadalomra” vonatkozó felfogása esetében láthattuk. Úgy tűnik azonban, hogy a szóban forgó kutatások képviselői többnyire az osztályok és rétegek meghatározó hatását elismerve, és e hatással összefüggésben hangsúlyozzák az életstílusok és miliók hatását a társadalmi különbségekre és az életvitelre. Ez utóbbi felfogás szerint egyrészt a hagyományos osztály- és rétegekutatások, másrészt az életstílus- és miliókutatások nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő megközelítést képviselnek. (Berger 2008)

Ebben az alfejezetben eddig arra mutattunk rá, hogy egyes szerzők megkérdőjelezik vagy tagadják a hagyományos osztályfelfogások, illetve általában a különböző osztályfelfogások érvényességét. Más szociológusok szerint a hagyományos osztályfelfogások ma is érvényeseknek tekinthetők, a társadalmi osztályok a mai társadalmak jellemző vonásai, amelyek alapvetően meghatározzák a társadalmi jelenségek széles körét. Egyes szerzők szerint a körültekintőbb empirikus vizsgálatok nem támasztják alá azt az állítást, amely szerint az osztályok hatása csökken a társadalmi jelenségekre (Hout–Brooks–Manza 2001: 62–69). A kapitalista társadalmakra az osztályalapú egyenlőtlenségek továbbra is jellemzőek, ami azt mutatja, hogy az előre látható jövőben az osztály fogalma fontos szerepet fog játszani a szociológiai kutatásban. (I. m.: 69) Ehhez hasonlóan, Breen szerint az empirikus kutatások kevésbé támasztják alá azt a feltételezést, hogy az osztályok hatása csökken; a bizonyítékok inkább azt a feltételezést támasztják alá, hogy az osztályok hatása nő azon társadalmi jelenségek vonatkozásában, amelyek a szociológiai érdeklődés középpontjában állnak. (Breen 2005: 50) Grusky és Weeden bizonyos empirikus eljárásokat javasolnak annak ellenőrzésére, hogy az osztályelemzés – a társadalmi struktúrára és rétegződés más felfogásaihoz képest – milyen mértékben alkalmas a társadalmi egyenlőtlenségek magyarázatára és/vagy leírására. (Grusky–Weeden 2008)

Felfogásunk szerint az osztályelemzések érvényességéről szóló vita főleg a struktúrakutatások kellő általános elméleti megalapozottságának hiányára hívja fel a figyelmet. Fentebb (a tanulmány első részében) a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás, és ezen belül a hagyományos osztályelméleti felfogás legfőbb hiányosságának a következetes elméleti megalapozottság hiányát tartottuk. Azonban ehhez képest a hagyományos osztályelméleti felfogást élesen bíráló felfogások elméletileg jóval kevésbé megalapozottak. Az utóbbi felfogások képviselői a valóságban nagyrészt megfigyelhető jelenségekre hívják fel a

figyelmet, azonban az adott jelenségek társadalomelméleti vonatkozású és a társadalmi struktúrára vonatkozó értelmezései félrevezetők. Elméleti szempontból egyaránt megalapozatlannak és félrevezetőnek tartjuk mind a társadalom töredezettségére vagy individualizált-ságára vonatkozó elképzelést, mind az életstílusok és a miliók jelentőségét kiemelten hangsúlyozó elképzelést.

Mi egyetértünk a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás, és ezen belül a hagyományos osztályelméleti felfogás azon állításával vagy tételével, amely szerint a társadalmi viszonyok és -helyzetek jellemző vonásait kifejező társadalmi struktúra vagy osztálystruktúra alapvetően meghatározza bizonyos kategoriális csoportok szintjén a társadalmi jelenségeket, illetve a társadalmi jelenségek átfogó vonásaira. Ha a hagyományos osztályelméletek viszonylag kevésbé alkalmasak a társadalmi jelenségek magyarázatára, felfogásunk szerint nem a szóban forgó tételt kell elutasítani, hanem keresni kell az adott tételben megfogalmazott összefüggést megfelelően alátámasztó struktúrafelfogást, amely a társadalmi viszonyokra és a társadalmi helyzetekre vonatkozó megfelelő felfogásra épülhet.

Láttuk, hogy a hagyományos osztályelméletek érvényességét megkérdőjelező egyik jellemző felfogás szerint makroszinten a társadalmi jelenségek meghatározottsága soktényezős, és e tényezők nincsenek szoros összefüggésben azokkal a szempontokkal, amelyeket a hagyományos osztályelemzések figyelembe vesznek a társadalmi struktúra mint osztálystruktúra felvázolásában. E felfogás a különböző tényezők meghatározó hatását – valóban vagy látszólag – igazoló empirikus kutatási eredményekre támaszkodik, és tulajdonképpen a tisztán nominális struktúrafelfogást képviseli, amely elméletileg szinte teljes mértékben megalapozatlan. Felfogásunk szerint a különböző természetű meghatározó tényezőknek – mint tulajdon, foglalkozás és beosztás, szakképzettség, kor, nem, faj, nemzetiség stb. – kell lennie valamilyen „közös nevezőjének”, amellyel összefüggésben ezek a tényezők jelentősek mint a társadalmi jelenségek meghatározó tényezői. Ez a „közös nevező” elvileg független attól, hogy a szóban forgó meghatározó tényezők közül az utóbbi évtizedekben esetleg bizonyos tényezők kevésbé jelentősekké, más tényezők jelentősebbekké váltak. Felfogásunk szerint ez a „közös nevező” a társadalmi viszony, és a társadalmi struktúra mint osztálystruktúra is a társadalmi viszonyok jellegzetes vonásait fejezi ki. Tehát a társadalmi struktúra jelentőségét elvileg nem kérdőjelezi meg, és empirikusan sem feltétlenül kérdőjelezi meg az, ha a társadalmi struktúra meghatározó tényezőiként értelmezhető, illetve a társadalmi struktúrával többé vagy kevésbé összefüggő tényezők közül az utóbbi évtizedekben esetleg bizonyos tényezők kevésbé jelentősekké, más tényezők jelentősebbekké váltak.

Felfogásunk szerint elméleti képtelenség és a valóságtól igen távol álló felfogás a hagyományos osztályelméletek érvényességét megkérdőjelező másik jellemző (és népszerű) felfogás, amely szerint a társadalom „individualizálódik”. Felfogásunk szerint Beck a kockázat-társadalom fogalmában ideáltipikusan egy olyan együttélési formát vázol fel, amely mint társadalom – amennyiben viszonylag nagyobb, összetettebb együttélési formáról, jelen esetben az állami (vagy nemzeti) társadalomról van szó – eleve nem létezhet; az adott elképzelés hallgatólagosan egy alapvető ellentmondásokkal terhes társadalomelméleti felfogásra épül. A szóban forgó szerző fentebb hivatkozott könyvében kifejezetten csak a hagyományos osztályelméleteket veti el, azonban helyettük nem vázol fel egy általa elfogadható társadalmi struktúrafelfogást; tehát felfogása szerint a kockázat-társadalomban nemcsak a hagyományos értelemben vett osztálystruktúra nem létezik, hanem egyáltalán társadalmi struktúra sem létezik olyan értelemben, hogy a társadalmi struktúra fogalma a társadalmi viszonyok és helyzetek alakzatait, mintázatát fejezi ki. Azaz a kockázat-társadalomban társadalmi viszonyok sem léteznek, mivel ha léteznének, az állami (vagy nemzeti) társadalomban ezek eleve összetettek lennének, és így az adott társadalomnak társadalmi struktúrája is létezne.

Nem világos, hogy Beck az individualizáción mennyiben érti az egyének függetlenné válását a kultúrától és/vagy mennyiben a tényszerű társadalmi viszonyoktól; de úgy tűnik, hogy felfogása szerint az individualizáció mindkettőt magában foglalja. Felfogásunk szerint társadalmi viszonyok nélküli „individualizált” társadalomról beszélni értelmetlen, nem létezhet társadalmi viszonyok nélküli társadalom. A társadalmi viszonyok vonatkozásában csak olyan értelemben van értelme „individualizált” társadalomról beszélni, hogy a társadalmi viszonyok szubjektumait és objektumait jellemzően egyének képezik, és kismértékben képezik az egyének bizonyos csoportjai, de az ilyen társadalomnak is van társadalmi struktúrája. Tehát mivel a társadalomban eleve léteznek társadalmi viszonyok, és ezek a társadalmi viszonyok, illetve e viszonyok szerinti társadalmi helyzetek – viszonylag nagyobb társadalmi csoportokban, különösen az állami (vagy nemzeti) társadalomban – szükségszerűen differenciáltak, eleve létezik társadalmi struktúra is. Kissé másként fogalmazva fentebb már megfogalmaztuk azt a gondolatot, hogy ha a hagyományos osztályelméletek, illetve általában az osztályelméletek viszonylag kevésbé alkalmasak a társadalmi jelenségek magyarázatára, felfogásunk szerint nem a társadalmi struktúra létezését kell megkérdőjelezni, hanem ki kell dolgozni egy olyan struktúrafelfogást, amely megfelelően kifejezi a társadalmi valóságot.

A hagyományos osztályelméletek érvényességét – kifejezetten vagy hallgatólagosan – megkérdőjelező harmadik jellemző kutatói irányultságként a szubjektivisták megközelítést említettük. Felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok tényszerű létezők, azonban – ahogyan azt máshol (Farkas 2013: 172–197) hangsúlyoztuk – a tényszerű társadalmi viszonyok valójában e viszonyokra vonatkozó elképzelések, ismeretek révén, illetve ezen elképzelésekkel, ismeretekkel összefüggésben határozzák meg az adott társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének társadalmi cselekvéseit és az egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket. Tehát az egyének társadalmi azonosságtudatának, saját társadalmi helyzetükre és a társadalmi struktúrára vonatkozó köznapi elképzeléseinek a kutatása fontos lehet, de nem helyettesítheti a tényszerű társadalmi viszonyok és a tényszerű társadalmi helyzetek legjellemzőbb vonásait kifejező társadalmi struktúra kutatását.

Láttuk, hogy a hagyományos osztályelméletek érvényességét megkérdőjelező negyedik jellemző felfogás szerint a mai fejlett kapitalista társadalmak nem társadalmi osztályokra, hanem életstílus szerinti csoportokra vagy miliőkre tagolódnak. E felfogás legfőbb problémája az a – kifejezett vagy hallgatólagos – feltételezés, hogy a társadalmi struktúrából nagymértékben meg kellene tudnunk magyarázni általában az életvitelben vagy életmódban, és különösen a fogalmaink szerinti magán- és a közösségi élet területén az életvitelben vagy életmódban megfigyelhető különbségeket, amennyiben a társadalmi struktúrára vonatkozó felfogás megfelelő lenne.

Fentebb (a tanulmány első részében), Bourdieu struktúrafelfogását bírálva már hangsúlyoztuk, hogy felfogásunk szerint a társadalmi struktúra közvetlenül és szorosan az általunk úgynevezett társadalmi élet szférájában (a szervezett munka, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a hivatali ügyintézés, a szervezett oktatás és tanulás stb. területén) határozza meg a – közvetlenül is társadalmi jelenségeknek tekinthető – jelenségeket, illetve e jelenségek legjellemzőbb vonásait. A társadalmi struktúra közvetve – a társadalmi állapotok, a szubkultúrák és az egyének személyes tulajdonságainak a meghatározása révén – és elvileg is csak kisebb vagy nagyobb valószínűséggel határozza meg (és bizonyos vonatkozásokban egyáltalán nem határozza meg) az egyének magatartását, illetve e vonatkozásban az egyének életmódját a magán- és a közösségi élet szférájában. Tehát az alapján nem kérdőjelezhetjük meg egy adott struktúrafelfogás érvényességét, hogy e felfogás viszonylag kevésbé alkalmas az életvitel vagy életmód olyan összetevőinek a magyarázatára, amelyek a magán- és a közösségi élet szférájába esnek.

Azonban azzal a felfogással egyetértünk, amely szerint az életstílus- és miliókutatások jelentős mértékben kiegészíthetik a társadalmi struktúrakutatókat. Ha az életmód azon összetevői állnak érdeklődésünk középpontjában, amelyek a magán- és a közösségi élet szférájában valósulnak meg, e jelenségek magyarázatában különösen indokoltnak tartjuk a társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzeteket kifejező társadalmi struktúra meghatározó hatásának kutatása mellett annak kutatását, hogy a társadalmi struktúrával összefüggésben és attól viszonylag függetlenül a – kulturális természetűeknek tekintett – életstílusoknak és milióknak milyen hatásuk van az életmódra.

Az „élménytársadalomra” vonatkozó felfogásról szólva, e felfogás legfőbb problémája az, hogy egyáltalán (elvileg és a valóságban) létezhet-e „élménytársadalom”? Fogalmaink szerint az „élménytársadalom” ideáltipikusan nem társadalom, és ilyen társadalom egyszerűen nem létezhet. Tehát – felfogásunk szerint – ahhoz hasonlóan, ahogyan a társadalom Beck szerinti „individualizálódása” elvileg a társadalom eltűnését jelentené, az „élménytársadalom” kialakulása is elvileg a társadalom eltűnését jelentené. A Schulze felfogása szerinti „élménytársadalom” fogalmaink szerint nem társadalom, hanem közösség lenne, olyan értelemben, amilyen értelemben a közösség és a társadalom fogalmát máshol (Farkas 2010b: 255–263) meghatároztuk. Felfogásunk szerint azonban elvileg kizárt és valójában is lehetetlen, hogy emberek százai, ezrei, milliói egy közösségben éljenek együtt. Viszonylag nagy számú egyén együttélésének átfogó és önkéntes együttélési formája eleve csak társadalmi alapú együttélési forma, általunk úgynevezett heterogén társadalom lehet. (I. m.: 269–271)

Schulze nem azt állítja, hogy a fejlett kapitalista társadalom egészében véve „élménytársadalom” (azaz fogalmaink szerint közösség), hanem csupán azt, hogy inkább értelmezhető így, mint másként, tehát érdemes a szociológiai elemzést erre a szempontra összpontosítani. (Schulze 1993: 15) Felfogásunk szerint az emberi életnek azokon a valóságos területein, amelyeket jellemzően a fogalmaink szerinti társadalmi élet szférájába sorolhatunk, nemcsak kizárólagossá nem válhat, hanem döntő jelentőségűvé sem válhat az „élményorientáltság”. Máshol (Farkas 2010b: 239–242) rámutattunk arra, hogy a társadalmi élet szférájának, e szférában a társadalmi javak előállításának és megszerzésének elvileg az instrumentális irányultság felel meg. A közösségre, illetve a közösségi élet szférájára jellemző közvetlen szükségletkielégítő irányultság, vagy – ha úgy tetszik – az „élményorientáltság” nem biztosíthatja sem elvileg, sem a valóságban a társadalmi javak hatékony előállítását és megszerzését. Ha egy állami társadalomban a társadalmi élet szférájában az „élményorientáltság” válna döntővé, az adott társadalom egyszerűen összeomlana. Nem működhet hatékonyan „élményorientáltan” például sem egy ipari üzem, sem egy bank, sem egy politikai párt, sem egy egyetem. Schulze szerint a magas életszínvonal teszi lehetővé az „élménytársadalom” kialakulását, azonban az „élményorientáltság” térhódításával az életszínvonal rohamosan csökkenne, tehát az „élményorientáltság” önmaga alapját, és ezáltal az „élménytársadalmat” szüntetné meg.

Az osztályok nélküli társadalomra vonatkozó, ebben az alfejezetben említett felfogásokra vonatkozóan végül azt jegyezzük meg, hogy láthatóan sok – egyetértő vagy ellenző – reagálást ki lehet váltani a szociológiaelmélet mai rendezetlen állapotában azzal, ha egy – már kellő mértékben ismert és elismert – szerző az empirikus valóságra vonatkozóan bizonyos mértékben helytálló megállapításait kielégítő elméleti megalapozást és kidolgozást nélkülöző általános elméleti tételek formájában is fogalmazza. Az ilyen megfogalmazások olyan újszerű gondolatok is lehetnek, amelyek később elméletileg kielégítően megalapozhatók és kidolgozhatók, és ily módon jelentős mértékben hozzájárulhatnak az adott tudomány fejlődéséhez. A szóban forgó (a töredezett társadalomra, az individualizált társadalomra és az élménytársadalomra vonatkozó) elméleti általánosítások azonban – felfogásunk szerint – elméletileg megalapozatlanok és félrevezetők, mindazonáltal – az általuk kiváltott vita révén – hozzájárulhatnak a társadalmi struktúra fogalmának tisztázásához és az empirikus struktúrakutatók előrehaladásához.

Összefoglalás

Úgy tűnik, hogy abban általában egyetértenek az egymástól nagyon különböző felfogások képviselői is, hogy a társadalmi struktúra fogalma bizonyos értelemben az adott társadalomban a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek alakzatait, mintázatát fejezi ki. Azonban ahogyan az egyes szerzők, illetve a különböző felfogások képviselői különbözőképpen értelmezik a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet fogalmát, amennyiben elméleti felfogásuk többé vagy kevésbé következetes, ennek megfelelően különbözőképpen értelmezik a társadalmi struktúra fogalmát is.

A fő szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódóan megkülönböztettük a társadalmi struktúra fogalmának strukturalista vagy kategoriális, normativista, fenomenalista, kognitív és hálózatelméleti értelmezését. Rávilágítottunk e felfogások jellemző vonásaira és főbb problémáira, valamint kitérünk azokra a felfogásokra is, amelyek szerint a hagyományos osztályelméleti felfogás idejétmúltnak tekinthető.

A strukturalista szemléletmódnak megfelelő strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra az egyének bizonyos kategoriális csoportjaiból, illetve társadalmi osztályaiból, és a közöttük lévő – elméletileg tisztázatlan – társadalmi viszonyokból épül fel. A strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben jellemzően a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás tisztán nominális, hagyományos osztályelméleti, konfliktuselméleti, centrum-periféria elméleti és tökeelméleti változataival találkozhatunk. Felfogásunk szerint a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás legfőbb hiányossága a következetes elméleti megalapozottság hiánya; valamint ezzel összefüggésben annak a mechanizmusnak a tisztázatlansága, amelynek révén a társadalmi struktúra meghatározza a társadalmi jelenségeket.

A normativista struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra kulturális természetű: a társadalmi struktúra az adott társadalom értékeinek és szabályainak, illetve a különböző státusokhoz kötődő szerepeinek a rendezett összessége. A normativista struktúrafelfogás legfőbb hiányossága a normativista szemléletmódban rejlik, amely szerint az intézmények, illetve az intézményes szabályok és szerepek normatív funkcióik révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. Felfogásunk szerint e tekintetben az intézmények tényleges funkciója érvényesül, és ezzel összefüggésben a társadalmi struktúra olyan fogalma, amely az intézményes szabályokra és szerepekre, valamint ezen szabályok és szerepek alapelveit kifejező értékekre hivatkozva meghatározott, nem szolgálhatja a társadalmi jelenségek kielégítő magyarázatát.

Az individualista szemléletmódnak megfelelő fenomenalista struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra az adott társadalomban az egyének közötti, többé vagy kevésbé rendszeres társadalmi kölcsönhatások mintázata. A kreativisták és a normativista-kreativisták szemléletmódra nagyrészt jellemző kognitív struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra elemei az egyének tudatában vannak, mint viszonylag tartós értelmezési hajlandóságok, beállítottságok, elvárások; illetve e szemléletmódok egyes képviselői szerint a társadalmi struktúra a viszonylag rendszeresen ismétlődő kölcsönhatásokat is magában foglalja. A fenomenalista struktúrafelfogás legfőbb hiányosságát abban látjuk, hogy elvileg nem teszi lehetővé a társadalmi jelenségek oksági magyarázatát vagy viszonylag igényesebb magyarázatát, hanem csak diszpozíciós magyarázatát vagy leírását. A kognitív struktúrafelfogás legfőbb hiányossága viszont az, hogy e felfogás az egyének körülményeit mint viszonylag tartós, és a szubjektív értelmezéstől viszonylag függetlenül is létező meghatározó tényezőket nem tudja következetesen figyelembe venni a társadalmi jelenségek magyarázatában.

A hálózatelmzésben kialakult struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra a hasonló hálózati helyzetben lévő egyénekből álló strukturális csoportokat, és az e csoportok közötti

jellemző társadalmi kapcsolatokat foglalja magában. Felfogásunk szerint a társadalmi hálózat-elemzésben kialakult struktúrafelfogás legfőbb hiányossága a társadalmi viszony, illetve a társadalmi kapcsolat és a társadalmi helyzet fogalmának, valamint e fogalmakkal összefüggésben a társadalmi struktúra fogalmának elméleti kidolgozatlanlansága.

A hagyományos osztályelemzésekre vonatkozó éles kritikák szerint a mai fejlett kapitalista társadalomban az osztálystruktúrából már kevésbé magyarázhatók vagy nem magyarázhatók a társadalmi magatartások és kölcsönhatások, a társadalmi egyenlőtlenségek, illetve általában a társadalmi jelenségek. Felfogásunk szerint az osztályelemzések érvényességéről szóló vita főleg a struktúrakutatások kellő általános elméleti megalapozottságának a hiányára hívja fel a figyelmet. Az osztályelemzések érvényességét megkérdőjelező felfogások a valóságban nagyrészt megfigyelhető jelenségekre hívják fel a figyelmet, azonban az adott jelenségek társadalomelméleti vonatkozású és a társadalmi struktúrára vonatkozó értelmezései elméletileg megalapozatlanok és félrevezetők.

Ebben a tanulmányban a társadalmi struktúra fogalmának a szociológiai irodalomban kialakult jellemző értelmezéseivel és főbb értelmezési problémáival foglalkoztunk. Ezzel részben az volt a célunk, hogy elősegítsük az intézményes szociológia elméletében a társadalmi struktúra általunk kidolgozott, és a közeljövőben publikálandó felfogásának jobb megértését és más felfogások szempontjából történő értelmezését.

Irodalom

- Alexander, Jeffrey C. – Bernhard Giesen – Richard Münch – Neil J. Smelser (ed.) (1987) *The Micro-Macro Link*. Berkeley, University of California Press.
- Alexander, Jeffrey C. – Gary T. Marx – Christine L. Williams (eds.) (2004) *Self, Social Structure, and Beliefs: Explorations in Sociology*. Berkeley, Los Angeles, and London, University of California Press.
- Andorka Rudolf – Stefan Hradil – Jules L. Peschar (szerk.) (1995) *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Aula Kiadó.
- Angelusz Róbert (szerk.) (1999) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Beck, Ulrich (2003) *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég Kiadó.
- Berger Viktor (2008) Életstílus- és miliőkutatások a német szociológiában: a hagyományos struktúramodellek alternatívái? *Replika*, 2008/dec. 115–130.
- Berger, Peter L. – Thomas Luckmann (1967) *The Social Construction of Reality*. Garden City, Anchor
- Berger, Peter L. – Thomas Luckmann (1998) *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest, Józsefvárosi Műhely Kiadó.
- Bernardi, Fabrizio – Juan J. González – Miguel Requena (2006) The Sociology of Social Structure. In: Clifton D. Bryant – Dennis L. Peck (2006 eds.) *21st Century Sociology: A Reference Handbook*. Thousand Oaks, Sage Publications. 162–170.
- Bertalan László (szerk.) (1987) *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

- Blau, Peter M. (1976b) Introduction: Parallels and Contrasts in Structural Inquiries. In: (1976 ed.) *Approaches to the Study of Social Structure*. London, Open Books. 1–20.
- Blau, Peter M. (1976c) Parameters of Social Structure. In: (ed.) *Approaches to the Study of Social Structure*. London, Open Books. 220–253.
- Blau, Peter M. (1977) *Inequality and Heterogeneity*. New York, The Free Press.
- Blau, Peter M. (1987) Contrasting Theoretical Perspectives. In: Jeffrey C. Alexander – Bernhard Giesen – Richard Münch – Neil J. Smelser (1987 ed) *The Micro-Macro Link*. Berkeley, University of California Press. 71–85.
- Blau, Peter M. (ed.) (1976a): *Approaches to the Study of Social Structure*. London, Open Books.
- Blumer, Herbert (1969) *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- Bourdieu, Pierre (1977) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge, Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511812507>
- Bourdieu, Pierre (1986a) The Forms of Capital. In: John G. Richardson (1986 ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York, Greenwood Press. 241–258.
- Bourdieu, Pierre (1986b) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Bourdieu, Pierre (1990) *The Logic of Practice*. Cambridge, Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (1999) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (1999 szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 156–177.
- Bourdieu, Pierre (2002) *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Breen, Richard (2005) Foundations of Neo-Weberian Class Analysis. In: Erik O. Wright (2005 ed.) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press. 31–50.
- Bryant, Clifton D. – Dennis L. Peck (2006) *21st Century Sociology: A Reference Handbook*. Thousand Oaks, Sage Publications. <http://dx.doi.org/10.4135/9781412939645>
- Burris, Val (1990) Classes in Contemporary Capitalist Society: Recent Marxist and Weberian Perspectives. In: Stewart R. Clegg (1990 ed.) *Organizational Theory and Class Analysis. New Approaches and New Issues*. New York, Walter de Gruyter. 55–74.
- Burt, Ronald S. (1982) *Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception and Action*. New York, Academic Press.
- Carrier, James G. (2012) The Trouble with Class. *European Journal of Sociology*. 2012/3. 263–284. <http://dx.doi.org/10.1017/S0003975612000148>
- Cicourel, Aron V. (1973a) *Cognitive Sociology. Language and Meaning in Social Interaction*. Harmondsworth, Penguin Books.
- Cicourel, Aron V. (1973b) Interpretative Procedures and Normative Rules in the Negotiation of Status and Role. In: *Cognitive Sociology. Language and Meaning in Social Interaction*. Harmondsworth, Penguin Books. 11–41.

- Cicourel, Aron V. (1973c) *The Acquisition of Social Structure: Towards a Developmental Sociology of Language and Meaning*. In: *Cognitive Sociology. Language and Meaning in Social Interaction*. Harmondsworth, Penguin Books. 42–73.
- Clark, Terry N. – Seymour M. Lipset (2001b): *Are Social Classes Dying?* In: (2001 eds.): *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington, Woodrow Wilson Center Press; Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press. 39–54.
- Clark, Terry N. – Seymour M. Lipset (eds.) (2001a) *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington, Woodrow Wilson Center Press; Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press.
- Clegg, Stewart R. (ed.) (1990) *Organizational Theory and Class Analysis. New Approaches and New Issues*. New York, Walter de Gruyter.
- Coleman, James S. (1990) *Foundations of Social Theory*. Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Crespi, Franco (1989) *Social Action and Power*. Oxford and Cambridge, Blackwell Publishers.
- Dahrendorf, Ralph (1976) *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London and Henley, Routledge and Kegan Paul.
- Dahrendorf, Ralph (1999) *Az osztálytársadalom modellje Karl Marxnál*. In: Angelusz Róbert (1999 szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 138–155.
- Douglas, Jack D. (1970b) *Understanding Everyday Life*. In: (1970 ed.): *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London, Routledge and Kegan Paul. 3–44.
- Douglas, Jack D. (1984) *A mindennapi élet megértése*. In: Hernádi Miklós (szerk.) *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest, Gondolat Kiadó. 356–402.
- Douglas, Jack D. (ed.) (1970a): *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Elster, Jon (1985) *Making Sense of Marx*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Emirbayer, Mustafa (2002) *Manifesto for a Relational Sociology*. In: John Scott (2002 ed.): *Social Networks. Critical Concepts in Sociology. Volume I*. London and New York, Routledge. 123–158.
- Erikson, Robert – John H. Goldthorpe (1992) *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford, Oxford University Press.
- Erikson, Robert – John H. Goldthorpe (1995) *A kutatás elméleti alapjai, adatai és stratégiája*. In: Andorka Rudolf – Stefan Hradil – Jules L. Peschar (1995 szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Aula Kiadó. 11–32.
- Farkas Zoltán (2010a): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <http://193.6.1.94:9080/?docId=20897>
- Farkas Zoltán (2010b): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <http://193.6.1.94:9080/?docId=20898>
- Farkas Zoltán (2011) *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <http://193.6.1.94:9080/?docId=20899>

- Farkas Zoltán (2013): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Negyedik kötet.* Miskolc, Bíbor Kiadó. <http://193.6.1.94:9080/?docId=21499>
- Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.) (2000) *Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Friedman, Andrew L. 1977) *Industry and Labour. Class Struggle at Work and Monopoly Capitalism.* London, The MacMillan Press
- Giddens, Anthony – Gavin Mackenzie (eds.) (1982) *Social Class and the Division of Labour. Essays in Honour of Ilya Neustadt.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Giddens, Anthony (1984) *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration.* Cambridge, Polity Press.
- Goldthorpe, John H. (1980) *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain.* Oxford, Clarendon Press.
- Goldthorpe, John H. (1982) On the Service Class, its Formation and Future. In: Anthony Giddens – Gavin Mackenzie (1982 eds.) *Social Class and the Division of Labour. Essays in Honour of Ilya Neustadt.* Cambridge, Cambridge University Press. 162–185.
- Goldthorpe, John H. (2007a) *On Sociology. Volume one: Critique and Program.* Stanford, Stanford University Press.
- Goldthorpe, John H. (2007b) The Quantitative Analysis of Large-Scale Data-Sets and Rational Action Theory. For a Sociological Alliance. In: *On Sociology. Volume one: Critique and Program.* Stanford, Stanford University Press. 117–138.
- Goldthorpe, John H. (2007c) *On Sociology. Volume two: Illustration and Retrospect.* Stanford, Stanford University Press.
- Goldthorpe, John H. (2007d) Social Class and the Differentiation of Employment Contracts. In: *On Sociology. Volume two: Illustration and Retrospect.* Stanford, Stanford University Press. 101–124.
- Grabb, Edward G. (1984) *Social Inequality. Classical and Contemporary Theorists.* Toronto, Holt, Rinehart and Winston of Canada.
- Grusky, David B. – Kim A. Weeden (2008) Are there Social Classes? A Framework for Testing Sociology's Favorite Concept. In: Annette Lareau – Dalton Conley (2008 eds.): *Social Class: How Does it Work?* New York, Russell Sage Foundation. 65–89.
- Hedström, Peter (2005) *Dissecting the Social. On the Principles of Analytical Sociology.* Cambridge, Cambridge University Press.
<http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511488801>
- Hernádi Miklós (szerk.) (1984) *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- Holton, Robert J. (2014) Has Class Analysis a Future? Max Weber and the Challenge of Liberalism to Gemeinschaftlich Accounts of Class. In: David J. Lee – Bryan S. Turner (2014 eds.) *Conflicts about Class. Debating Inequality in late Industrialism.* New York, Routledge. 26–41.
- Hout, Mike – Clem Brooks – Jeef Manza (2001) The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies. In: Terry N. Clark – Seymour M. Lipset (2001 eds.): *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification.* Washington, Woodrow Wilson Center Press; Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press. 55–75.

- Huszár Ákos (2013) Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek. *Statistikai Szemle*, 2003/1. 31–56.
- Kingston, Paul W. (2000) *The Classless Society*. Stanford, Stanford University Press.
- Knoke, David – James H. Kuklinski (1982) *Network Analysis*. Beverly Hills, Sage Publications.
- Kolosi Tamás (1987) *Tagolt társadalom*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Kovách Imre – Kuczi Tibor – Jókuthy Emese (2006) Az osztályok, a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának szükségességéről. In: Kovách Imre (2006 szerk.): *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó. 19–35.
- Kovách Imre (szerk.) (2006) *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Lareau, Annette – Dalton Conley (eds.) (2008) *Social Class: How Does it Work?* New York, Russele Sage Foundation.
- Laumann Edward O. (1988) A városi társadalmi struktúra formái. *Szociológiai figyelő*, 1988/3. 15–20.
- Lee, David J. – Bryan S. Turner (eds.) (2014) *Conflicts about Class. Debating Inequality in late Industrialism*. New York, Routledge.
- Lenski, Gerhard E. (1966) *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York, McGraw–Hill Book Company.
- Lenski, Gerhard E. (1999) A hatalom és privilégium. In: Angelusz Róbert (1999 szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 302–340.
- Lin, Nan (2001) *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge, Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511815447>
- López, José J. – John Scott (2008) *Social Structure*. Maidenhead, Open University Press.
- Luhmann, Niklas (1995) *Social Systems*. Stanford, Stanford University Press.
- Makó Csaba (1985) *A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Mills, C. Wright. (1972) *Az uralkodó elit*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Mythen, Gabe (2004) Ulrich Beck. *A Critical Introduction to the Risk Society*. London and Sterling, Pluto Press.
- Pakulski, Jan – Malcolm Waters (1996) *The Death of Class*. London, Sage Publications.
- Pakulski, Jan (2005) Foundations of a Post-class Analysis. In: Erik O. Wright (2005 ed.) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press. 152–179.
- Parsons, Talcott (1951) *The Social System*. New York, Free Press.
- Parsons, Talcott (1964a): *Essays in Sociological Theory*. New York, Free Press.
- Parsons, Talcott (1964b) The Present Position and Prospects of Systematic Theory of Sociology. In: *Essays in Sociological Theory*. New York, Free Press. 212–237.
- Parsons, Talcott (1976) Social Structure and the Symbolic Media of Interchange. In: Peter M. Blau (1976 ed.): *Approaches to the Study of Social Structure*. London, Open Books. 94–120.

- Parsons, Talcott (1977a) *Social Systems and the Evolution of Action Theory*. New York and London, The Free Press and Collier Macmillan.
- Parsons, Talcott (1977b) The Present Status of „Structural-Functional” Theory in Sociology. In: *Social Systems and the Evolution of Action Theory*. New York and London, The Free Press and Collier Macmillan. 100–117.
- Parsons, Talcott (2000) A modern társadalmak rendszere. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (2000 szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 40–61.
- Pattison, Philippa (1994) Social Cognition in Context. Some Applications of Social Network Analysis. In: Stanley Wasserman – Joseph Galaskiewicz (1994 eds.) *Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks, London, New Delhi, Sage Publications. 79–109.
- Rex, John (1961) *Key Problems of Sociological Theory*. London, Routledge and Kegan Paul. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203002100>
- Richardson, John G. (ed.) (1986) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York, Greenwood Press.
- Róbert Péter (2000b) A társadalmi rétegződéstől a foglalkozási osztályszerkezet felé. In: *Társadalmi mobilitás. A tények és vélemények tükrében. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó. 201–243.
- Róbert Péter (2000a) *Társadalmi mobilitás. A tények és vélemények tükrében. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.
- Rosenberg, Moris – Ralph H. Turner (eds.) (1981) *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York, Basic Books.
- Schulze, Gerhard (1993) *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main – New York, Campus Verlag.
- Schulze, Gerhard (2000) Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása (Részlet az I. fejezetből). *Szociológiai figyelő*, 2000/1–2. 135–157.
- Scott, John (2009) *Social Network Analysis: A Handbook*. London, Sage Publications.
- Scott, John (ed.) (2002) *Social Networks. Critical Concepts in Sociology. Volume I*. London, New York, Routledge.
- Seeman, Melvin (1981) Intergroup Relations. In: Moris Rosenberg – Ralph H. Turner (eds.): *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York, Basic Books. 378–410.
- Sewell, William H. (1992) A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation. *American Journal of Sociology*, 1992/1. 1–29. <http://dx.doi.org/10.1086/229967>
- Smelser, Neil J. – Richard Swedberg (1994a) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton, Princeton University Press; New York, Russell Sage Foundation.
- Smelser, Neil J. (1988b) Social Structure. In: (1988 ed.) *Handbook of Sociology*. Newbury Park, Sage Publications. 103–130.
- Smelser, Neil J. (ed.) (1988a) *Handbook of Sociology*. Newbury Park, Sage Publications.
- Sorensen, Aage B. (2005) Foundations of a Rent-based Class Analysis. In: Erik O. Wright (2005 ed.) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press. 119–151.

- Swedberg, Richard (1994) Markets as Social Structures. In: Neil J. Smelser – Richard Swedberg (1994 eds.) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton, Princeton University Press; New York, Russell Sage Foundation. 255–282.
- Vanfossen, Beth E. (1979) *The Structure of Social Inequality*. Boston, Little, Brown and Company.
- Wallerstein, Immanuel (2010) *Bevezetés a világtársadalmi elméletbe*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Wasserman, Stanley – Joseph Galaskiewicz (eds.) (1994) *Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks, London, and New Delhi, Sage Publications.
- Wasserman, Stanley – Katherine Faust (1994) *Social Network Analysis. Methods and Applications*. New York, Cambridge University Press.
- Wellman, Barry (2002) Structural Analysis. From Method and Metaphor to Theory and Substance. In: John Scott (2002 ed.): *Social Networks. Critical Concepts in Sociology. Volume I*. London and New York, Routledge. 81–122.
- Williams, Robin M. (1960) *American Society. A Sociological Interpretation*. New York, Knopf.
- Wright, Erik O. (1979) *Class Structure and Income Determination*. New York, Academic Press.
- Wright, Erik O. (1987) *Classes*. London, Verso.
- Wright, Erik O. (1989b) A General Framework for the Analysis of Class Structure. In: (1989 ed.) *The Debate on Classes*. London, New York, Verso. 3–43.
- Wright, Erik O. (1997) *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wright, Erik O. (1999) Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 178–221.
- Wright, Erik O. (2005b) Foundations of a neo-Marxist class analysis. In: (ed.) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press. 4–30.
<http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511488900.002>
- Wright, Erik O. (ed.) (1989a) *The Debate on Classes*. London, New York, Verso.
- Wright, Erik O. (ed.) (2005a) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511488900>
- Wright, George H. (1987) Magyarázat és megértés. In: Bertalan László (1987 szerk.) *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 43–210.
- Wuthnow, Robert (2004) Trust as an Aspect of Social Structure. In: Jeffrey C. Alexander – Gary T. Marx – Christine L. Williams (2004 eds.) *Self, Social Structure, and Beliefs: Explorations in Sociology*. Berkeley, Los Angeles, and London, University of California Press. 145–167. <http://dx.doi.org/10.1525/california/9780520241367.003.0010>